

**ՏԻԵՉԵՐՔԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
Ե-ԺԳ ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Տիեզերք, Արեգակ, Լուսին, մոլորակ, երկինք, երկիր, օդ ջուր, հող, հուր:

Գիտության առաջընթացի հիմնական պայմաններից մեկը նախորդ սերունդների ստեղծածը ընդունելը և դրանց տարբեր դարերի ընթացքում կուտակված գիտելիքները համեմատելն է: Հին ժողովուրդների ստեղծած գիտելիքներն ամբողջացրին և զարգացրին հին Հունաստանի գիտնականները: Նախորդ սերունդների գիտումների արդյունքները մ.թ.ա. Դ դարում ամփոփեց հռչակավոր գիտնական Արիստոտելը: Ըստ նրա՝ երկնականարի կենտրոնում գտնվող անշարժ երկրի շուրջը պտտվում են յոթ մոլորակները և անշարժ աստեղերը: Մ. թ. Բ դարում Պտղոմեոսը ներկայացրեց հին հունական տիեզերագիտության վերջնական և անխախտելի պատկերը: Երկրակենտրոն տիեզերքի համակարգի շարժումը բացատրվում էր երկնականարի պտույտով երկրի շուրջը, որում մոլորակները շարժվում էին իրենց սեփական շրջանաձև պտույտներով:

«Թարգմանեալք ի Պտղոմէոսէ ոչ ի յոյնս գտեալ էր զամենայն, որպէս և յոյնք յեբրայեցւոց և ի քաղդէացւոց և յեգիպտացւոց և յեթովպացւոց, քանզի առ յոյնս յուսումնականէն... յալլմանէ թարգմանեալ և ժողովեալ», — գրում է Գրիգոր Մագիստրոսը¹:

Բնության օրենքները հայտնաբերելուց հետո միայն հնարավոր եղավ հասկանալ մինչ այդ անհասկանալի երևույթները՝ Արեգակի, Լուսնի խավարումները: Մարդիկ դադարեցին դրանց հանդեպ անբացատրելի վախ զգալ, հասկացան, որ երկնային մարմինները նման չեն երկրագնդին, և որ ամեն ինչ անընդհատ փոփոխվում է: Աշխարհի կառուցվածքի պատկերացումները զարգացել են փիլիսոփայության և աստվածաբանության միահյուսման տեսության սահմաններում: «Բնական գիտելիքների ուսումնասիրությունը դիտվում էր իբրև միջոց, որը հիմնավորում էր կրոնական դոգմաները, օգնում հասնել ճշմարտությանը և

¹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթք եւ չափաբերականք, ՄՀ, հ. Ժ, Զ-ԺԱ դար, Երևան, 2013, էջ 349:

քրիստոնեական մտավոր ինքնակատարելագործմանը»²: Միջնադարում եկեղեցին պահպանում էր ժամանակի գիտական կրթության մենաշնորհը: Եվրոպայում մեծ մտածողները աստվածաբաններ էին, որոնք ԺԲ դարից ի վեր սկսել էին թարգմանել և տարածել հին հույների աշխատությունները: Թարգմանիչները նաև մեկնիչներ էին, նրանք կազմում էին դասագրքեր՝ նյութը ներկայացնելով պարզ, հասկանալի եղանակով: Դրանց շնորհիվ զարգանում էր ինքնուրույն գիտական միտքը:

Հայկական ձեռագրերը հարուստ են բնագիտական բովանդակությամբ նյութերով: Վաղ միջնադարի թարգմանական գրականությունը վկայում է Ե-ԺԳ դդ. գիտական հարցերի հանդեպ հետաքրքրության մասին: Ստեղծված թարգմանությունները և մեկնությունները «զինելու էին մտավորականությանը ազգային շահերի համար մղվող գոտեմարտում»³, — գրում է ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանը: Իմաստասեր մեկնիչները կուրորեն չէին կրկնում նախկինների մտքերը, այլ զարգացնում դրանք, երբեմն հակառակ տեսակետներ հայտնում:

Այսպես, ըստ Եզնիկի՝ երկիրքը չի շարժվում, քանի որ ցերեկն էլ պայծառ աստղերը կարելի է գիտել նույն տեղում. «Եւ ոչ երկիրն շրջին, զորմէ ասեն արտաքին իմաստունքն, թե մերթ ի շրջելն ծածկեն զլուսաւորսն և մերթ յայտնեն: Եւ եթէ զամենայն ար շրջիցին, զիա՞րդ է զարեգակն աւուր աւուր ի նոյն արեւելս ածիցեն և զլուսին՝ յամսեան հազիւ ի նոյն տեղիս»⁴: Իսկ ըստ Անանիա Շիրակացու՝ «անշափ է արագություն երկնից»⁵: Գիտությամբ զբաղվող մարդը պետք է լիներ կրթյալ, նախորդների աշխատանքներին լավատեսդյակ, որը նախ ուսումնասիրել է Հին և Նոր կտակարանները, քանզի «յամենայնի իմաստասէրն խոստովանեալ լիցի զգիտութիւն և ուրացեալ զանգիտութիւն»⁶:

Է դարում Ա. Շիրակացին ընթերցողին ծանոթացնում է իր ժամանակի գրեթե բոլոր գիտական հայացքների հետ, ներկայացնելով իր վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Նա համոզված է, որ Արեգակը չափերով մի քանի անգամ գերազանցում է թե՛ Երկիրն, թե՛ Լուսինն և թե՛ աստղերին⁷:

Իսկ Ե դարում Եզնիկը դեմ էր քրիստոնեական գաղափարախոսությանը հակառակ բոլոր ուսմունքներին: տեղյակ լինելով ժամանակի գիտական տեսակետներին, նա պնդում է. «զերկիրնս բանիւ հաստատեաց ի վերայ ոչընչի, նոյն և

² Г. Самодурова, "Школы и образование", в кн. *Культура Византии VII-XII вв.*, Москва. 1989, с. 370.

³ Լ. Խաչիկյան, *Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը»*, Երևան, 1992, էջ 163:

⁴ Եզնիկ *Կողբացի*, *Եղծ աղանդոց*, ՄՀ, հ. Ա, Ե դար, Լիբանան, 2003, էջ 482:

⁵ Անանիա Շիրակացի, *Տիեզերագիտություն և տոմար*, աշխատասիրությամբ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 48:

⁶ Գրիգոր Մագիստրոս, *Թուղթք եւ չափաբերականք*, էջ 241:

⁷ Анания Ширакаци, *Космография*, перевод с древнеармянского, предисловие К. Тер-Давтян, С. С. Аревшатян, 1962, с. 33.

զերկիր կացոյց ի վերայ ոչընչի, եւ նորին հրամանն ունի եւ զերկոսին անշարժս եւ զետեղակալս»⁸: Ըստ նրա՝ Արարչագործությունը Աստուծո գաղափարի հետ նույնացնելու մեջ որեւէ հակասություն չկա: Այսպես, «եթէ Դաւիթ ասէ, եթէ ի վերայ ջուրց է Երկիր, եւ Յովբաւ, Եսայեաւ ի վերայ ոչնչի կայ, ոչ ինչ է ընդ այն զարմանալ եւ ոչ մարգարէութիւնն հակառակ միմեանց համարել, քանզի եւ այն ճշմարիտ է, եւ այս հաստատուն»⁹: Եզրակացությունը մեկն է՝ «Առաւել Յունաց իմաստունքն, զի հասեալ ի վերայ իմաստութեանն՝ չծանեան իմաստութեամբն զԱրարիչն»¹⁰: Նույնը վերաբերում է նույնիսկ Պյութագորասին, որեւէ «գլուխ փիլիսոփայիցն նոցա»¹¹:

Նույն իմաստունները «Թողեալ զպատճառն՝ պատճառաւորացն պաշտան մատուցանիցեն, որպէս երանելի Առաքեալն ասէ, թէ՛ սպասաւորեցան և պաշտեցին զարարածս եւ ոչ զԱրարիչն»¹²: Բանն այն է, որ «որպէս ստուեր իրիք ոչ երբեք հեռանայ յիմեքէն, նոյնպէս եւ ոչ աշխարհս՝ երբեք զատ յԱստուծոյ»¹³: Իրականում գիտությունը դիտվում էր իբրեւ միջոց, որը հիմնավորում էր կրոնական մտածելակերպը:

Մ. Աբեղյանը գրում է. «Եզնիկը օգտվել է երբեմն բառացի հունական աղբյուրներից՝ հատկապես Պիթագորայան... Պլատոնյան ուսմունքներից, տիեզերքի ծագման և նրանց բարոյական սկզբունքների վերաբերյալ... Մերժելով... բազմաստվածությունը, նա իբրեւ ելակետ ընդունում է միայն մեկ սկիզբ... Այդ էությունը... գոյություն ունի բնությունից առաջ և աշխարհի ու ամեն բանի արարիչն է: Նա իր տեսությունը կազմում է սովորաբար Սուրբ Գրքի խոսքերի մեկնությամբ ընդդեմ արտաքին իմաստունների... Նրան ծանոթ են ժամանակի գիտական տեսությունները Լուսնի, Արեգակի և մոլորակների շարժման մասին, բայց նա չի ընդունում դրանք... Շատ պարզ երևում է, որ նա աստվածաբանական-մեկնաբանական դպրոցի ուսում է ստացել, ուստի և նրա դատողությունները տիեզերքի մասին ելնում են իր դպրոցից»¹⁴:

Ըստ Եղիշէի՝ մոլորակները, ինչպես նաև անմոլար աստղերը չունեն սեփական լույս՝ այն ստանում են հրային կամարից, որը հայկական ձեռագրերում կոչվում է Արփի¹⁵: Հայտնի է, որ Պյութագորասի աշակերտներից Փիլոլայոսը համարում էր, որ Երկիրը, Արեգակը, Լուսինը և հինգ մոլորակները պտտվում են կենտրոնական կրակի շուրջը:

⁸ Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, էջ 483:

⁹ Նույն տեղում, էջ 485:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 486:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 491:

¹² Նույն տեղում, էջ 490, 491:

¹³ Նույն տեղում, էջ 492:

¹⁴ Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, Գիրք I, Երևան, 1944, էջ 131-132:

¹⁵ Եղիշէի «Արարածոց մեկնությունը», էջ 180:

ԺԱ դարի արաբ գիտնական Բիրունին հայտնում է, որ ըստ գիտնականների՝ ինչպես մոլորակների շարժումները կապված են Արեգակի հետ, այդպես էլ լուսավորվում են նրա շնորհիվ: Սակայն «Ուրիշները պնդում են, որ լուսավոր են բոլոր լուսատուները բացի Լուսնից... դա ավելի մոտ է ճշմարտությանը»¹⁶:

Պետք է նշել, որ հետևելով նախորդների տեսություններին, մեր մտածողները երբեմն հակադրվել են դրանց: Այսպես, Անանիա Շիրակացին հայտնում է, որ որոշ եկեղեցական հայրերի կարծիքով Արեգակի լույսը ոչ թե Արփիից է, այլ արարչության երեք օրերի ցրված լույսն է, որ հավաքվել է Արեգակի ամանում: Իրոք, այդպիսի կարծիքի են եղել Բարսեղ Կեսարացին¹⁷, Եփրեմ Ասորին: Ընդ որում, ըստ վերջինի՝ նույն լույսն է նաև Լուսնինը. «Այն լույսն, որ յառաջ էր, քան զարեգակն երեքօրեայ ժամանակաւ, ոչ էր ամփոփ եւ ժողով, այլ տարած և սփիւռ էր»: Ըստ այդմ՝ չորրորդ օրը արեգակը և Լուսինը ստեղծվեցին, լույսը ամփոփվեց նրանց մեջ¹⁸: ԺԳ դարում նույնպիսի կարծիք ուներ նաև Հովհաննես Երզնկացին¹⁹:

Անանիա Շիրակացին ընդունում է Արփիի վարկածը: Ըստ նրա՝ «Արեգակը ցուրտ է բնութեամբ, զջերմութիւն և զլուսաորութիւն յԱրփոյ առեալ հեղու յօդս, որով լուսաւորի եւ ջեռնա Երկիր... որպէս առաջնոցն հաճոյ թուեցաւ ասել»²⁰:

Լույսի և ջերմության աղբյուրի մասին Շիրակացին գրում է. «Թողում զշար փրկիստփայիցն ճառս, որ ասեն թէ ի շփելոյ երազ ընթացիցն իւրոյ առնու ջերմութիւն եւ օդոյս բերեալ տարածէ զաշխարհաւ: Բայց իմաստուն խորհողաց յայտնի է, թէ յԱրփոյ է եւ լույսն և ջերմութիւն, որպէս առաջնոցն հաճոյ թուեցաւ ասել»²¹:

ԺԱ դարում Գր. Մագիստրոսը դիմելով աշակերտին, զգուշացնում է, որ նախ պետք է լինել կրթյալ, իմանալ գիտության պատմությունը, հետո միայն զբաղվել բնագիտական հարցերով. «Այլ լուայ, եթէ Աստուծոյ փոխանդ մեր տուեալ է ձեզ Արիստոստէլ... նախ պարտ է զքերականութիւնն հանդերձ թարգմանութեամբն ուսանել տիրապէս... ապա զՍահմանացն պարունակել, եւ պղատոնական եւ արիստոտէլական, եւ դարձեալ պիլթագորական... բացորոշմանց եւ դատողութեանց, նախուստ քան զայսոսիկ կրթեցելովք ներկուս վերածնութեամբ զՀին և զՆոր Կտակարանս... Զի յամենայնի իմաստասէրն խոստովանեալ լիցի զգիտութիւն եւ ուրացեալ զանգիտութիւն... Արիստոտէլի հաւաքմունքդ

¹⁶ Бирунн Абу Рейхан, *Избранные произведения*, т. 6, Ташкент, 1963, с. 65.

¹⁷ Բարսեղ Կեսարացի, *Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան*, աշխատասիրությամբ Կ. Մուրադյանի, Երևան, 1984, էջ 172:

¹⁸ Սրբոյն եփրեմի մատենագրությունը, Բ. I, Վենետիկ, 1836, էջ 5:

¹⁹ Յովհաննէս Երզնկացի, *Ի վերայ երկնային զարդուց*, Կալկաթա, 1846, էջ 35:

²⁰ Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 47-48:

²¹ Նույն տեղում, էջ 48:

այն է, որ ասացեալն է յաղագս երկնային մարմնոյն և գնդատեսության երկրի... առաքեա այսր զդա»²²:

Թ դարում արաբները թարգմանեցին Պտղոմէոսի Ալմագեստը: ԺԲ դարում Եվրոպայի վանական որոշ դպրոցներ վերաճեցին համալսարանների: Եկեղեցին ի դեմս հոգեւորականների «պահպանում էր ժամանակի գիտական կրթվածության մենաշնորհը»²³: «Պտղոմէոսի տեսությունը պարունակող ձեռագրերը ընդօրինակվում էին X-XII դարերում»²⁴:

Միջնադարյան իմաստունները ընդունում էին, որ արարչագործությունից հետո բնությունը հանդես է եկել իբրև ինքնուրույն ստեղծագործող, իր հիմքում ունենալով չորս տարրերը՝ հող, ջուր, օդ և հուր. «Չորս նիւթ արար Աստուած ի պէտս շինութեան աշխարհի՝ հուր և հողմ, ջուր և հող: Սոքա ըսկզբունք և արմատք են ամենայն գոյիցս և են հակառակ միմեանց... Եւ այս է, զոր ասէ մեծ արարչարէն Մովսէս. «ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս և զերկիր, զի երկինքն երկու իրք է՝ հուր և օդ, և երկիրս երկու իրք է՝ հող և ջուր», — գրում է Հովհաննէս Երզնկացին ԺԳ դարում»²⁵:

«Այս հայեցակետը իր սկիզբն է առել հայ ինքնուրույն գրականության արշալույսին գրված «Հաճախապատում» ճառերից, Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ից, իսկ այնուհետև այն ավելի հիմնավոր կերպով ձևակերպել է Անանիա Շիրակացին, հետագայում փոխանցելով Հովհաննէս Երզնկացուն»²⁶:

ԺԳ դարի նշանավոր մատենագիր Հովհաննէս Երզնկացին հայտնի է փիլիսոփայական և գիտական աշխատանքներով: ԺԳ դ. երկրորդ կեսից նա ոչ միայն քարոզել, այլև հեղինակել է հայ եկեղեցու կանոններ: Նրա հայեցակետով հարևան երկրներում, բուն Հայաստանի տարբեր շրջաններում, հանդես է եկել տարբեր բնույթի զեկուցումներով, ծավալել հասարակական գործունեություն: Նա «հանդիսացել է Հայաստանում իր ժամանակաշրջանի բնագիտական մտքի կրողներից, նրա առաջավոր և ակնառու ներկայացուցիչներից մեկը»²⁷: Նրա կարծիքով անգիտությունը խավար է, Տիրոջ պատվիրանները մտքի լույս են. «Անգիտութեանն խաւար, յորմէ ծնանի մեղք եւ անհաւատութիւն... Չոր օրինակ, արեգակն լոյս է զգալի աչաց, եւ պատուիրանք Տեառն լոյս են մտաց իմանալի աչաց: Եւ զոր արինակ, մարմնոյ աչք եւ լոյս արեգականն յորժամ ընդ միմեանս բա-

²² Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթք եւ չափաբերականք, էջ 240-241:

²³ Дж. Берри, Наука в истории общества, Москва, 1956, сс. 174-176.

²⁴ Г. Е. Самодурова, նշվ. աշխ., էջ 370:

²⁵ Յովհաննէս Երզնկացի, Յաղագս երկնային շարժման, աշխատասիրությամբ Լուսիկ Ստեփանյանի, Երևան, 2001, էջ 63, 64:

²⁶ С. С. Аревшатян, Формирование философской науки в древней Армении V-VI вв., Ереван, с. 59.

²⁷ Գ. Գրիգորյան, Հովհաննէս Երզնկացու փիլիսոփայական հայացքները, Երևան, 1962, էջ 54:

ղակցին, ապա զմեզ զգալի լույս ընդունակ առնէ, եւ չիք հնար միոյն առանց միոյն ներգործել»²⁸:

Երզնկացին համեմատում է հունական բնական միտքը Քրիստոսի բնախոսութեան հետ. «Եթե տաղքն հոմերական... իմաստն Սոկրատայ... եւ Ստագիրացւոյն Արիստոտէլի՝ Ստորոգութիւնք... բնախօսութիւն եւ հնգեակ ներածութիւնք Պորփիրի... եւ քառեակն Պիթագորի... ապա քանի եւ առաւել զքրիստոսաշարժ լեզուին Պաւլոսի, որ զմիտս Քրիստոսի ունելով բարբառէր զբանախաւսութիւնն մերոյ ստեղծմանս, լիապէս իմաստիւք ուսանիմք ի նմանէ»²⁹: Նա նշում է, որ իրեն խնդրել են խոսել բնագիտական հարցերի շուրջ, ինչը չի մերժել. «Ըստ որում եւ ես նուաստ Յօհաննէս Երզնկայեցի... սպասաւոր Սուրբ Գրոց բանի ի թուին ՁԿ (1284) ... խնդրեաց ի մենջ յաղագս երկնի եւ նորին շարժմանն, յոր հարկեալ յորդորեաց զտկարութիւնս մեր... Որ եւ շարժեալ ի սիրոյ եւ յասոյ խնդրողաց... եւ իմաստախոհ արանց պարզեալ գրեցի համառօտ բանիւ եւ աշխարհական խօսիւք վասն դիւրաւ հասկանալի լինելոյ ընթերցողաց»³⁰: Նա կարծում է, որ գիտութեամբ հետաքրքրվող բանասեր եւ աշխատասեր մարդիկ՝ բանի սպասավորները, պետք է օգտվեն իմաստի անսահման ծովից եւ հոսող գետից՝ առանց ծովութեան³¹:

Չորս տարրերից նա առանձնացնում է հողը.

«Յանման բանէն արարչական, որով ստեղծան
Նոյն Աւարիչն հրաշագործեաց զարմանազան...
Ի ստորին կոյս՝ կայացեալ հող ծանրական»³².

Ամենավերին երկնքի մասին խոսելիս հիշում է հույների եւ քաղգեացիների մասին. «Առաջին երկինն ասեմ զվերնական...»

«Ձոր եւ եթեր զսա կարդացին ազգն Յունական
Եւ հուր թաղկեալ այնք, որ լեզուաւ փաղդեական»³³:

«Չորս էլեմենտները տարբերվում են միմյանցից եւ չնայած այն բանին, որ միավորված տարրերի իրարամերժ հատկանիշների միջև մշտական պայքար է տեղի ունենում, բայց եւ այնպես այդ հատկանիշները գտնվում են մի որոշ հավասարակշռության մեջ, որը հիմնական պայման է կոնկրետ առարկայի տվյալ վիճակի պահպանման»³⁴:

²⁸ Յովհաննէս Երզնկացի, Մատենագրութիւն, կազմեց է. Բաղդասարյան, Երևան, 2013, էջ 112:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 125:

³⁰ Յովհաննէս Երզնկացի, Յաղագս երկնային շարժման, էջ 61, 62:

³¹ Նույն տեղում:

³² Յովհաննու վարդապետի Երզնկայեցւոյ Զարդե երկնից առ Ապոց իշխան, Կալկաթա, 1846, էջ 6:

³³ Նույն տեղում, էջ 12, 13:

³⁴ Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

«Եւ այս է, զոր ասէ մեծ մարգարէն Մովսէս՝ Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս և զերկիր: Զի երկինքն երկու իրք է՝ հուր և օդ, և երկիրս երկու իրք է՝ հող և ջուր... Երկրորդ երկինք հաստատութիւնն է, զոր արար Աստուած յերկրորդ աւուր... Զի ասաց Աստուած՝ եղիցի հաստատութիւն ի մէջ ջրոցդ... Զի ջուրն զերեսս երկրի ծածկեալ ունէր... և վերացոյց զկէս ջրոյն ի վէր կամարածև որպէս խորան, և այսպէս օդն և ջուրն... կոչեցաւ հաստատութիւն: Եւ է այս երկրորդ երկինք ի յօդոյ և ի ջրոյ ի ներքոյ առաջին և վերին երկնիցն, որ է հրեղէն»³⁵:

Եզնիկը չէր համարում, թե ջուրը պատում է երկիրը, «Այլ ընդ երկրի են ջուրք և ի վերայ են ջուրք, ջուր-երկիր խառն է», ընդ որում ջրային կենդանիները նույնպէս չորս տարրերից են կազմված³⁶: Իսկ Հովհաննէս Երզնկացին գրում է. «Աղի են ջուրք ծովու, զի ջերմութիւն Արեգականն ծծէ և քաղէ զքաղցրն և զյստակն և զանուշ ջուրն և յօդդ հանէ... Եւ վասն այն միակշիռ մնան ջուրք ծովու, զի զոր մտանելով գետոցն յաւելու, զայլն ծծէ Արեգակն... Ոչ յաւելուն և ոչ պակասին ջուրք ծովուն, զի ի վերայ երեսաց երկրի մտանեն գետք ի ծովն, այն ի ներքոյ երկրի երակօք քամին»³⁷: Զրի՝ վերևում մնալու հանգամանքը նա բացատրում է այսպէս. «Եւ թէ անհաւատալի թուի քեզ, թէ որպէս ջուրն դադարի ի վերոյ օդոյն և ի շուրջ գալն որպէս ի վայր ոչ հոսի, քեզ օրինակ... զամպն տես, զի ամպն ի ծովէ և ի գետոց առնու զջուրն... և ածէ անձրև ի վերայ երկրի»³⁸:

Արիստոտելի մոտ ջրի մասին կարդում ենք. «Մենք չենք կարող դիտարկել ջուրը որպէս առանձին նյութ, այն չի կարող առանձին դիտարկվել երկրագնդի շուրջը եղած ծովից, գետերից, երկրի ընդերքում եղած ջրերից... օդն ու ջուրն են շրջապատում երկիրը: Երկրի կողմից կլանվող գետերը ցույց են տալիս, որ նրա ընդերքում շատ են դատարկութիւններն և անդունդները... Հռոմաստանում այս դեպքերը անշան են, բայց Կովկասի ստորոտում կա լիճ, որին տեղացիները ծով են անվանում»³⁹:

Երկնքի յոթ շրջաններում պտտվում են մոլորակները. «Երկինս, որ ի յօդս, է, բաժանի ի յութ, եօթն մոլորակացն կոչի և ութ Մոլորագունդ անուանի... Եւ այս են մոլորականք ի վերուստ ի վայր... Զոհալ, Մուշթարի, Մառեխ, Շեմս, Զօհ-

³⁵ Հովհաննէս Երզնկացի, Յաղագս երկնային շարժմանն, էջ 65:

³⁶ Եզնիկ, Մատենագիրք Հայոց, Ա, էջ 491:

³⁷ Հովհաննէս Երզնկացի, Յաղագս երկնային շարժմանն, էջ 71, 72:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 66:

³⁹ Аристотель, Сочинения в четырех томах, том 3, Москва, 1981. Գետերի անունների շարքում նա հիշատակում է նաև Արաքսը (նույն տեղում, էջ 468): Լների մասին տեղեկության հետ կապված Արիստոտելի այդ հատուրի խմբագիր Ի. Դ. Ռոժանսկին գրում է, որ Կովկասի ստորոտում գտնվող լիճը ամենայն հավանականությամբ Վանա լիճն է (նույն տեղում, էջ 588, 589):

րէ, Օտարիտ, Ղամէր: Այս՝ տաճիկ լեզու անուանք են: Իսկ հայ լեզու՝ Երևակ, Լուսնթագ, Հրատ, Արեգակն, Լուսաբեր, Փայլածու, Լուսին: Ի վերայ քան զամենայն է Զոհալն և ի ներքոյ ամենայնի է Լուսինն»⁴⁰: Լուսնի մասին խոսելիս Երզնկացին վստահություն է հայտնում, որ այն սեփական լույս ունի.

«Սա Սելինոս՝ անուն կոչի ըստ Յունական,
Այլ և Ղամար՝ նա անուանի ըստ Տանկական,
Իսկ մեք՝ Լուսին ասեմք սմա ըստ Հայկական...
Վասն զի՝ լոյս ունի նա յինքն իւր սեփական...
Զի նա տեղեալ մերձ է յերկիրս և մօտական:
Ուստի յաւուրս երկուս և կէս ի յընթացման
Զկենդանակերպըն կատարէ և զաստիճան...
Ի քսան և ինն օր և կիսոյն՝ աւարտական,
Դարձեալ նորէ զիւր հնութիւնըն մանկական,
Բայց զամանէ՝ ասեն ռմանք արք գիտնական.
Թէ ոչ ունի լոյս յինքնէ իւր բընական,
Այլ հայելի՝ ընդդէմ կացեալ արեգական,
Եւ ի նմանէ հառագայթէ զլոյսն իւրական
Այլ մեք ասեմք՝ ըստ սուրբ գրոց նշմարտական,
Թէ լոյս լուսինն՝ է՝ յինքնէ արարչական:
Զի թէ ճնի մի փոքրագոյն և սողնական
Ունի լուսիկ՝ տպաւորեալ ի յիւր տըտան,
Որով զգիրս իսկ ընթեռնուն՝ ի ժամ մըթան.
Ի կարգ գրոյն՝ զնա տանելով ի տողական:
Ապա ոչ է զարմանք ասել զայս մեզ ըզբան,
Եթէ ըզլոյս՝ լուսինն ունի ըզբընական:
Իսկ որ նշան և գիծ ի նմա է դրոշմական
Այն շուք երկրիս է և ծովու որք կերպանան»⁴¹:

Հովհաննէս Երզնկացին խոսում է նաև մակընթացությունների և տեղատվությունների մասին, որոնք պայմանավորված են Լուսնի շարժումներով.

«Զի ի յանման նորին՝ անեն և լիանան,
Եւ ի մաշելըն լուծանին և թուլանան
Զնոյն և ջուրս տեսանես առ ծովական
Որք լիանան և թերանան նըմին նըման»⁴²:

⁴⁰ Հովհաննէս Երզնկացի, Յաղագս երկնային շարժմանն, էջ 72:

⁴¹ Յովհաննու վարդապետի Երզնկայեցոյ Զարդբ երկնից առ Ապլոց իշխան, Կալկաթա, 1846, էջ 22-24:

⁴² Յովհաննու վարդապետի Երզնկայեցոյ Զարդբ երկնից առ Ապլոց իշխան, էջ 26-27:

Լուսնի ընթացքին ուշադիր հետևողի զարմանք է առ այն, որ նրա լուսավորությունն ավելանում է Արեգակից հեռանալու դեպքում և պակասում՝ նրան մոտենալիս:

«Բայց զարմանամ ես՝ ընդ լուսնին եղեալ սահման,
Որ միշտ անմամբ և հնութեամբ փոփոխական,
Զի օղական նիւթ ամանոյ է երկրերան,
Որպէս պատեանմ գաղտակուրի ըզկարծրական:

Յորժամ երբայ լուսինն մերձ արեգական,
Նուագութիւն լինի լուսնոյն ունակական:
Զի զբոլորակ լուսնոյն՝ ունի վերոյ կողման,
Եւ այն՝ ընդդէմ արեգական ի հայեցման,
Իսկ զատանել՝ նըմին ի բաց հեռացական,
Յայնժամ լնու լոյսըն լուսնին և մեծանան...
Զի կէս զընտին՝ լուսով լինի այնըմ կողման,
Որ ի լուսոյ արեգականըն մերձենան...⁴³

Իսկ ըզպատճառ՝ սորին լինել խաւարական,
Որ պատահի՝ այնմ ինչ ատուրց հնգետասան:
Յորժամ [կ]շիռ՝ միմեանց լինին հանդիպական
Որ առ վերնան տըրամագիծն և ներհնական:
Յորժամ վեցիւմ կենդանակօքն՝ են հեռաստան,
Հարիւր ութսուն աստիճանօք՝ են բացական,
Սովորական լուսոյն ձգումն՝ հիւսիսական,
Որ ի ծագման լուսոյն լինի արեգական»⁴⁴:

Իսկ Արեգակի մասին գրում է.

«Ոմանմ բնութեամբ՝ ասեն սմա յոյժ ցըրտական
Եւ ի յարփոյն առեալ ըզլոյսն՝ ըզջերմական...
Բայց հաւանիմ ես սուրբ գրոց՝ Աստուածաբան...
Զի առաջին՝ լոյսն որ անեղ, արարչական
Երկրորդ արար լոյս գեղեցիկ և եղական
Եւ ի լուսոյն երրորդ ատուրըն ցիր և ցան,
Արկեալ անօթ՝ լուսաւորացող զանագան»⁴⁵:
«Եւ գիրաշատ լոյսն պայծառ և պարզական,
Արկեալ անօթն լուսատու արևական...»⁴⁶:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 27-28:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 34-35:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 35:

Մյուս մոլորակները՝ ըստ Երզնկացու, գտնվում են արեգակից վերև և ներքև.

«Մոլորակաց թիւ և անուն, որ ասացան,
էն ի վերոյ և ի ներքոյ արեգական:
այն, որ ի բարձր և գերագանց երկինքն կան,
նոքա յերկար ամաց սաստիկ ազդեն նշան»⁴⁷:

Հովհաննես Երզնկացին կարծում է, որ «Ամենայն ոք, որ զբան... գրով... կամիցի դրողմել, պարտի և զնորին պատճառն յանդիման կացուցանել, որպէս զի մարդկան յօժարութիւն և սէր խնդրողի բանին... մի ծածկեսցի ի բանասիրաց և աշխատասէր անձանց»⁴⁸: Պետք է նշել, թե ինչպես էին հայ իմաստասերները կարևորում գիտական և կրոնական հարցերին անդրադառնալիս սեփական անձի մասին խոսելուց ձեռնպահ մնալը. «Իսկ որպէս տեսանեմք ձեռնալ զբազումս առ ախտի փառամոլութեան զգիտնոց ունել, առ որս դիմաբանել ժամանակ ոչ է»⁴⁹:

JULIETTA EINATYAN

COSMOGRAPHY IN ARMENIA IN THE 5TH-13TH CENTURIES

Key words: Universe, sun, moon, planet, sky, earth, air, water, soil, fire.

Armenian manuscripts are rich in materials concerning natural science. The translations from Greek and Syriac helped to create an educated generation who studied and commented on subjects related to cosmography. Translators were also commentators who made textbooks containing easily understandable material which contributed to the development of independent scientific thought. According to the 11th century philosopher and politician Grigor Magistros, the person who studies natural sciences must be educated and must know science history. In the 5th-13th centuries, natural sciences were studied by Eznik Koghbats'i, Eghishe, Anania Shirakats'i, and Hovhannes Erznkats'i.

⁴⁷ Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը, Երևան, 1956, էջ 256:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 61:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 256:

ДЖУЛЬЕТТА ЭЙНАТЯН

ЗНАНИЯ О ВСЕЛЕННОЙ В АРМЕНИИ С V ПО XIII ВЕКА

Ключевые слова: Космос, солнце, луна, планета, небо, земля, воздух, вода, земля, огонь.

В армянских рукописях сохранилось большое количество естественнонаучных текстов. Переводы с греческого и сирийского языков способствовали формированию образованного поколения, которое изучало и толковало знания о вселенной. Переводчики были одновременно и толкователями, они составляли учебники, в которых подавали материал в простой и понятной форме. Благодаря этим учебникам развивалась самостоятельная научная мысль. С V по XIII века этой областью наук занимались Езник Кохбаци, Егише, Анания Ширакаци, Ованес Ерзнкаци. Согласно философу и политическому деятелю XI века Григору Магистросу, человек, занимающийся естественными науками, должен быть образован и знать историю научной мысли.